

עיונים בספרות העברית

יעקב בהט

הלבנה – הירח – הסהר

מקומם, מקורותיהם ומשמעותם בשירתו של אורי צבי גרינברג

העד השלישי שוב זמנו כעשרים שנה אחרי־כן, והוא מתוך יצירה שעדיין לא נקבעה:

ונער בְּדמות כְּנור מְרַחֵם לְמָקוֹם שֶׁפָּעַם בוֹ כָּעַר
מְגִדֵּל עֲנָפִים שֶׁהָבִיא מִן זֶה הַנֶּעַר הַקָּמוּד –
עַד שֶׁאֲקַלֵּעַ הַיָּרֵחַ לְשָׁכּוֹ כְּנָפָיו עַל לְבִי־כְתָפִים כְּמוֹד

אפוא אליבא ד"חכמים" שבברייתא. גם "היונק הקורן" ו"התינוק הקורן" (הגברות העולה [4], ט; כא) מזכירים את המסופר על משה רבנו: "כי קרן עור פני משה" (שמות לד, 35; שם, 29–30). ונמצא ממש אצל אצ"ג: "קורן עור פני בעמד לפניו" [= לפני אלוהים] (אנקריאון על קוטב העיצבון [4], לג). לכאן שייך, כמובן, גם סיפורה של האם שהבאנו לעיל: "הסתכלתי בפניך: הם הזהירו משום־מה"; וכך גם בפי אמו "בני הזורח!" ([4], סד). אגב, "התינוק הקורן" הזה שונה מן "התינוק הקורן" שבהגותו של המשורר. ואלה דבריו: "אני שונא את הסימבול של 'מטר דולורוזה' עם התינוק הקורן, בתור סימבול־עכ"ם המשעבד ומאפיל את השכל כדי שתתלקח המזימה בנבכי הרגש" ("כלפי תשעים ותשעה" [4], מד). ועיין אצל ברזל [2], 14–15. אולם לאור חישת רוח הנבואה אצל המשורר (עיין להלן, הערה 3) יש בו בסיפור גם דעתו של רבי נחמיה. וייתכן שיש קשר בין אגדה זו ובין אגדה אחרת, והיא: "זקנים שבאותו הדור היו אומרים: פני משה – כפני חמה; פני יהושע – כפני לבנה; אויה לה לאותה בושח!" (בבא בתרא עה, ע"א), והמשורר אף משתמש באגדה זו בשם שירו "פני יהושע בן נון בחמה" (מעריב, ערב פסח תשכ"ח – 12.4.1968). יהושע בן נון הוא בעיני המשורר "איש הלב והבין" ([4], קצח). על המשלת פני יהושע ללבנה עיין אצל גינצבורג [3], ה, 119, הערה 6, וכן שם, ב, הערה 35. וראה גם פריץ [7], ב, קסא. משה רבנו נמצא לא אחת ביצירתו של המשורר. עיין [4], פא; [4], פז; ובייחוד 'לוח הארץ', תשי"ד, לו–מ. ומעניין, שגם ש"י עגנון מספר על עצמו כדלקמן: "אם בשביל שנולדתי מהול חייב אני בתלמוד תורה" [6], 186. וראה גם 183, 211, והרי זה אליבא ד"אחרים" שבברייתא. ודוק: לפי מדרשי אגדה נולדו מהולים מעולים שבמעולים, כגון: "לדוד מכתם" – שיצא ממנה דוד וכו', שנולד מהול" (סוטה י, ע"ב); "מלך שלם" – שנולד מהול" (בראשית רבא מג); "ושני לאומים ממך ייפרדו" – מכאן שנולד מהול" (שם, סג); ובמקום אחר: "ו' מהולים נולדו בעולם: אדם הראשון, שת, בנו, נח, יעקב, יוסף, משה, איוב" (תנחומא בראשית, נח).

"המאור הקטן", הלבנה – הירח – הסהר, הוא אחד המוטיבים העיקריים ביצירתו של אורי צבי גרינברג, הן מבחינה אידיאלית והן מבחינה אמנותית.¹ יש בידינו שלוש עדויות לחשיבות שמייחס המשורר ללבנה. עדות ראשונה היא תיאור שמביא אצ"ג מפי אמו על חלום שחלמה ('המצפה', יד, גיל' מד [א באלול תרע"ח]):

ימי ההריון קשים היו. קשים מהם היו חבלי הלידה בלילה האחרון. ומשהגיעה שעת־חצות עלתה הלבנה והגיהה בחלון שכנגד. עלי נפלה תרדמה ונדמה לי, שאני עומדת בתוך גנת־ורדים ולפתע פתאום ראיתי את הסב. חרדתי – משום שידעתי שהוא מת. הציץ הסב והרגיש בזה וקרא בשמי. נגשתי אליו הושיט לי ענף של ורדים רעננים וטלולים. חיך ואמר אלי: לכי...
ברבע שעה לאחר כן ילדתי. אני הסתכלתי בפניך: הם הזהירו משום־מה. עיניך הקטנות מופנות היו כלפי לבנה וכוכבים שמעבר לחלון; ואני הבנתי את הכוונה שבדבר: אושר גדול ניתן לי! ([4], 7)

העד השני, למעלה משלושים שנה אחרי־כן, נמצא בשיר "קדושי דומיה" מתוך 'רחובות הנהר':

בְּלִילוֹת הַלְבָּנָה אוֹמְרָת אִמִּי הַקְּדוּשָׁה
לְאָבִי הַקְּדוֹשׁ:
שֶׁנּוֹלַד לִי הָבּוֹ אֶקְלָעָה הַלְבָּנָה בְּחִלּוֹן,
מִיָּד הוּא פָקַח אֶת עֵינָיו וְהִבִּיט בָּהּ; מָאָז
רוֹגֵן זֶה זִינָה בְּדָמוֹ עַד הַיּוֹם
וְהַלְבָּנָה מְהַלֶּכֶת בֵּין שִׁירָיו – ([4], רטז)

בשני מקורות אלה, ובייחוד ב"קדושי דומיה", יש תשובה על תולדותיה של תופעה זו ביצירתו של המשורר, והיא: פגישת הלבנה עם לידתו של המשורר, מעין מדרשי אגדה על לידתו של משה רבנו.²

¹ לא מצאתי הקפדה על הבחירה בשימוש בין שמות נרדפים אלה, והדבר עדיין צריך עיון.

² על הכתוב: "ותרא אותו כי טוב" (שמות ב, 2) שנינו בברייתא: "תניא: רבי מאיר אומר: טוב שמו; רבי יהודה אומר: טוביה שמו; רבי נחמיה אומר: הגון לנביאות הוא; אחרים אומרים: שנולד מהול; וחכמים אומרים: שנתמלא כל הבית אורה כשנולד" (סוטה יב, ע"א). הסיפור על אור הלבנה, שהגיה בחלון הבית בשעת לידתו של המשורר, הוא

המשורר, אנו קוראים: "אין דממה שהיא אחרית דבר, עוצר נהמו האל / ועיגול הירח חותמת פניו" ('מאזנים', כ [תשכ"ח], 7) – ויש אפוא לדרוש סימוכין על הקבע ביצירת משוררנו.

עם העיון ביצירה "ירושלים המנותחת" שמתוך 'אימה גדולה וירח' נתקרב למקורות ולמשמעות של תופעה זו. כאן אנו קוראים:

ראשד איו, ראשד התו. אל צנארד חבר מסגד, בית תפארת למשלמים, כמו גולל על גו יקר והדם מתחת נספג. על כתפיה מת אפרים בן הקיר בארץ קננו. מת בנמינו כלו משי אשר קבר בירח. (41, 52)

התמונה בכללה מובנת, ומקורה במדרש: "כמגדל זח צוואר" – זה בית המקדש, שנמשל לצוואר, כשם שניטל הצוואר – אין חיים; כך אין לישראל חיים, מזמן שחרב בית המקדש" (שהש"ר, צ). כאן, ב"ירושלים המנותחת", כשאמורים הדברים בהתזות ראש, מפיט המשורר: "ולכת פה כמגפנים, לא כנרמיהו יחף – היא הליכת זד בקשו של רקיע, אי אל בוכה והנחת דם מדמו" (שם, 53): "אל בוכה" לחורבן הבית – על-פי אגדות החורבן השונות, וכן נמצא במקומות אחרים אצל משוררנו.⁵ "הירח דם מדמו" היא תמונה תמוהה וחד-פעמית אצל אצ"ג, אולם ליד ראש מותו תיתכן גם תמונה זו.

"על כתפיה מת אפרים בן הקיר בארץ קננו" – תמונה זו מובנת על-פי ירמיהו (לא, 19): "הבן יקיר לי אפרים", ואולי אף בתוספת של דרשות חז"ל.⁶ ומהו "בנמינו כלו משי אשר קבר בירח"? הרישא, "בנמינו כלו משי", כנראה על משקל "אברך משי", והרי "אברך" קשור ביוסף (בראשית מא, 43), וממילא – באפרים ובבנימין; והסיפא, "אשר בחר בירח", מביא אותנו אל ברכת משה: "לבנימין אמר: ידיד ה', ישכון לבטח עליו; חופף עליו כל-היום, ובין כתפיו שכן" (דברים לג, 12). "בין כתפיו שכן" הוא בית המקדש, שהיה בחלקו של בנימין, וחז"ל דרשו: "ידיד ה'" – יבוא ידיד זה, שלמה המלך, ששמו ידידיה, ויבנה ידיד זה בית המקדש בחלקו של ידיד זה, בנימין" (מנחות נג, ע"א–ע"ב; ועיין גם סוטה לו, ע"א; ספרי ברכה, שמח: מגילה כו, ע"א). לפנינו מעין גזרה

וזה אמה האיש הנער הסוהר לכל סהר באשר סהר ("מסכת המתכונת והדמות: פרקי חלקת זיווגין". 'מאזנים', יט [תשכ"ד], 112)

ודוק: גם כאן "איכלע הירח" כמו "איכלעה הלבנה", וכן במקום אחר: "איכלעה איילת הסהר" (41, [ת], קכב), על משקל "איילת השחר". ה'נער בדמות כינור' תחילה, ואחרייכן "וזה אתה האיש הנער", הוא, כמובן, המשורר, שהריהו "העלם שגופו בתבנית כינור" ("העלם שנעלם בגופנו, עלה!"). [14, קסה]. גם הלשון "מרחרח" הוא ממילוננו הפיוטי של המשורר,⁷ והרי קובץ אחד של שיריו שמו 'כלב בית' [44].

בעקבות עדים אלה נעיין בנושא זה ביצירתו של אצ"ג. כבר ביצירתו העברית הראשונה, 'אימה גדולה וירח' [4], אנו רואים לא אחת את הילוכה של הלבנה הירח-הסהר בין טורי שיריו,⁸ וכאן נביא רק דוגמאות אחדות. כך, למשל, לאחר חשבון-נפש, כנראה, אנו קוראים: "ואהי שיכור לירח", ואחר הוא כותב לאמו: "דעי, כי טהור טהור אני. אנכי והירח" [4, 24]. כחצי יובל שנים אחרייכן אנו קוראים על הרוגיננו "בליל קידוש החודש לילם", שהם גופים "טהורים כירח" [4, [ת], רכד), ואת הילדים הזוהרים ללא חטא מדמה המשורר ל"לבנה בענן כתזרוחת" [4, [ת], מט); ואילו על זוהר השבת בבית אבא אנו קוראים: "כה הרבה ירח קודש שם נפשו בחלוננו" [4, [ת], פא].

כבר באותו קובץ עברי ראשון אנו מוצאים את "זיו" הירח. בפואמה "אימה גדולה וירח", שעל שמה נקרא הקובץ כולו, אנו קוראים: "כתב-הרזים לכוכבים, יש פרום איגרת-אימה וירח זורר זיו לה – – –" [4, 39]. וראה גם עמ' 40). ושוב כחצי יובל שנים אחרייכן אנו קוראים: "תחילת ליל כוכבים זה מכתב אלוהים / בשמים כתוב ובירח חתום..." ('לוח הארץ', תשי"ב, לה–לו). והשווה ב"אל הכוכבים" של מיכ"ל). וכחמש-עשרה שנים אחרייכן, כן, כשפרשת הדממה האחרת, לא זו שבקובצי שיריו הראשונים (ראה בהט [1], 318–319), היא עניינו של

⁵ למשל: "לא נביא ולא בן נביא, כי אם נכד רחוק / הנני המריח לטיפת הדם הנבואית, כדמי" [14, יח). וכן: "כי מריח אני בכל הישות הגשמית: / להולך ובא, / הולך במחתרת: / הוא – האדיר! / הוא – הזורח! / למשול, לטהר בארץ הזאת הנבואית" [14, 10). ובהגותו של המשורר אנו קוראים: "כן, לא נביא ח"י, אבל מין כלב נבואי הייתי כאן, כלב כואב, הנוכח בלשון הקודש ובאותיות דפוס על האסון הקרוב. בחוש הכלב הריחותי את ריח האסון וכמעט שנשתגעתי" ('סדן', חוב' ה [חשון תרפ"ז], 1). לעומת אלה אנו קוראים: "פייטן ונביא" [4, [ת], פח), "פייטן כנביא" [14, [ת], קטז), "משורר ונביא" [4, [ת], קעח).

⁶ עיין בשיריים: "תוספת יבשה" (עמ' 6); "באלף השישי", ז (עמ' 14); "הדם והבשר" (עמ' 17); "הכרת הישות" (עמ' 22).

⁵ עיין, למשל, ברכות נט, ע"א; חגיגה ה, ע"א; איכה רבה פתיחתא: שם, ב; ילקוט שמעוני, ויגש, קנב.

⁶ כגון: "אלוה! הי בכיין ופחדו יהוה שלנו על אדמת הסלווים ועושה לו ביצה מבכיו ככנען" [4, 62]; "אבא בשמים ככה בכי אל הים ויעש ביצות פה מדמעות" ("חזון אחד הלגינות", כ"ה); "אלוהים מפיל דמע כדם" [4, [ת], נג).

⁷ כגון: "הבן יקיר לי אפרים" – נתעטר אפרים מאבינו יעקב; בשעה שנפטר לעולמו, אמר לו: אפרים ראש השבטים, ראש הישיבה, יפה ומעולה שבבני יהא נקרא על שמך: 'הבן יקיר לי אפרים' (ויקרא רבה ב, ג), וכן "אפרים משיח צדק" (ילקוט שמעוני, ירמיה, שטו).

ובכן, אצל משוררנו בא הירח במקום ה'. ומה מקורם של חילופין אלה? שני מקורות נמצא להם. האחד בדברי חז"ל, שאמרו: "כל המברך על החודש בזמנו – כאילו מקבל פני השכינה" (סנהדרין מב, ע"א); והאחד – בדברי הוהר"ר (ח"א קצט, ע"א), ובתרגום עברי: "רבי יהודה אמר: כשברא הקדוש ברוך הוא את הלבנה היה מסתכל בה תמיד, כמו שכתוב [דברים יא, 12]: 'תמיד עיני ה' אלוהיך בה' (לחובר-תשבי [5], רמה). והרי הכתוב אומר: 'ארץ, אשר ה' אלוהיך דורש אותה תמיד, עיני ה' אלוהיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה'; כלומר: הכתוב מדבר בארץ-ישראל, ובה עיני השכינה, ובזוהר נדרש הכתוב הזה על הלבנה; היינו: הכתוב יוצא מידי פשוט ויוצא ללמד על זהות הלבנה עם הארץ ועם השכינה, וזה כלשון מדרשו של הכתוב: "בין כתפיו שכן" (ועיין אצל שלום [8], 281, 301–303).¹¹

ועוד טבעת קטנה כלשהי בשלשלת התפתחות זו – מבחינת הלשון: זיו הירח, זיו המיוחס בדברי חז"ל רק לשכינה, כגון: "צדיקים יושבים ונהנים מזיו השכינה" (ברכות יז, ע"א; ועיין שם, סד, ע"א; שבת ל, ע"ב; סוטה מט, ע"א; בבא בתרא י, ע"א; שבת פח, ע"ב; סוכה ה, ע"א; שמו"ר ג; ויק"ר לא ועוד). כלומר, המשורר מציב גם בייחוס זה את הירח במקום השכינה.¹²

ובין שם אמו של המשורר שגם הוא בת-שבע, כך, למשל, אנו קוראים: "זוה הגוף היה פעם בריאם יונק-שד / [...] / וזוה את טעמו של חלב משד אם / לו היתה כבת-שבע לבנה לשלמה" ([n4], קיט-קכ; וראה גם שם, ריד). ודוק: בפי אמו, בדברה אל אביו, שם המשורר לשון "כשנולד לי הבן", ולא "כשנולד לנו" (ועיין ב"קדושי דומייה" [n4], רטז). והדבר צריך עיון. עיון מעין זה צריך שיעסוק גם בסוגיית הצבעים, שהרי דוד הוא "אדמוני עם יפה-עיניים" (שמואל א טז, 12; י, 42), והמשורר הוא "אדום" ([n4], 23), בעל "השער הזהוב" (שם, 24), "ראשי האדום" (שם, 25), "היה לך ידי ששער ראשו אדום וזקנו / לולא גילוה והיה אדום. / הוא משורר ושירו אדום כי בא מן הדם" ("לוח הארץ, תשי"ג, מד), ועוד ועוד. ועיין בנספח, וכן הערה 15 להלו והערה 3 לעיל; ועיין גם [n4], שלז, רפט.

¹⁰ אצ"ג מכנה: "מחבר הנעלם של ספר הוהר"ר גוף מאבן שואבת" ([n4], כט). וכדימוי הוא מזדהה עם "המחבר הנעלם", שהרי הוא אומר גם על עצמו: "זו גוייה שיצקה אלוה מאבן שואבת" (שם, ה); ועיין ב'מאסף', תשכ"ז, 18; וב'מאסף', תשכ"ח, 38.

¹¹ כחצי יובל שנים אחרייכן מקשר המשורר בין ר' שמעון ברי-יוחאי ובין בית-המקדש ובין שירתו: "[...] התכנית כשירי: / הוא מעלה נדבכים לשלושה הקירות אל קירי / שנשאר מן הדביר.. וחורש ונוטע ניר, / עדי גם יגיע אל גבעת מלכי ונוזירי / ולאש הכלואה במערכת ברי-יוחאי כפירי – – –" ([n4], קה).

¹² אגב, צירוף זה נמצא גם בקשר ל"מחבר הנעלם של הוהר"ר בשירת המשורר: "מזיו ברי-יוחאי ועדי הארץ", עד אחרון המקובלים הזורחים בהווי כמו מעבר ליש" ([n4], יח). וכן "מושגיוויים בלמ"ד וא"ו" ([n4], ח).

שוה: "ידיד ה'" – "ידידיה"; ומעין גזרה שווה שנייה יש במלים "כתפיו" מ"ובין כתפיו שכן" שבמקרא ו"כתפיר" מ"על כתפיר [...] מת בנימין" בשירת אצ"ג.

ועוד: כארבעים שנה אחרייכן אנו קוראים על הקשר שבין הירח ובין הכתפיים כדלהלן: "עד שאיקלע הירח לשכן כנפיו על לבין-כתפיים" ('מאזנים', תשכ"ד). ונדייק: לא "לשכן כנפיו" בין כתפיים, אלא "לשכן כנפיו על לבין-כתפיים" (ההדגשה שלי), והרי זה המשך לברכת משה: "חופף עליו כל-היום, ובין כתפיו שכן", אלא שהנושא של "שכן" במקרא הוא ה' ("השם שכן בין כתפיו". ראב"ע, שם), ובדברי המשורר תופס הירח את מקום ה': "עד שאיקלע הירח לשכן כנפיו על לבין כתפיים" היא כמעט ציטטה מברכת משה, שהרי לפי ברכת משה "בין כתפיים" הוא מטאפורה או אמבלמה לבנימין.

גם למטאפורה "כנפיו" של הירח יש סימוכין במילונו הפיזי של המשורר. כך, למשל, מפיט המשורר בהלל על עמנו: "הן באמנה נמשלנו לבני-אדם כנפים ההולכים בנבוה למעלה מציפורים ומעבים" ([n4], שמד). וכן יודע המשורר: "השכל ההוא... הגדול הכנף בנגוהות" ([n4], רחח); וכן מצטער המשורר על ש"אין גם כנפיים לגוף: שימריא ויעוף לו / כעוף-כסוף-טורף" ([n4], רכב); ועיין גם שם, כו, סד, רטז, רנג, שט, שכא; וכן יודע המשורר: "אשר נפש כנפה לו, נושמת מרחק – / עליו לילך מרחקים עד ייעף, עד ידום" ('לוח הארץ', תש"ז, ז; ועיין גם 'לוח הארץ', תשי"א, ג; 'מאסף', תשכ"ח, 39). אגב, משא כתפיים חוזר ביצירתו של המשורר בדבריו אל אמו: "ואת ירושלים, שפעם הרים על כתפיו, לא בידיו יורדינה!" ([n4], נט). ומעניין, שלוש פעמים מופיעה אמו של המשורר בהקשר של ענייננו זה, והוא: לבנה-ירח ובית-המקדש ירושלים.⁹

תשוקת ביטוי זו מחזירה אותנו אל ניטשה, שכתב: "להיכון תמיד ובקוצר-רוח לעוף, לעוף מפה והלאה – הלא זה הטבע שלי: הייתכן שלא מטבע עוף השמים ב? ומעל לכול, באשר אויב אני לרוח הכבדות, הלא זה טבעו של עוף השמים; ואכן, אויבי כנפש, אויב מושבע, אויב קדמון לה! [...] אשר אי-פעם ילמד את בני האדם לעוף, הלא את אבני הגבול יסיט" ('כה אמר זרטוסטרא', 185). והרי השפעתו של ניטשה על האקספרסיוניזם מפורסמת. וראה לעניין זה ארמין [10], 174–57; מארטנס [12]. תמונה זו ממש מצויה בשירה של אלוה לאסקר-שילר "Flügelmenschen" [11], [348]. במכתב אל פראנץ מארק היא כותבת: "Die Vögel sind die höchsten Menschen, sie leben zwischen Luft und Gott. Wir leben zwischen Erde und Grab" (הציפורים הן בני-האדם העליונים, הן חיות בין האוויר והאדמה. אנחנו חיים בין האדמה והקבר) (מובא אצל סטפן [13], 7). על יחסו של אצ"ג אל אלוה לאסקר-שילר ראה [n4], 14, טז, ובמאמרו [n4]. וכאן לפנינו אחד ההיבטים של אגדת דדאליזם ואיקארוס. ועיין גם ב"אגדת הברווז" לזלמן שניאור [9], רנט-רסא). בזהירות רבה נאמר גם זאת: יש קשר של זהות ביצירתו של המשורר בין שם אמו של ידידיה = שלמה, שבת-שבע שמה,

אָמַן, יוֹם יָבוֹא בְּאַחֲרִית הַיָּמִים וְשָׁמַשׁ תִּפְגַּשׁ בִּירַח בְּלֵיל שְׁמֵי־יְרוּשָׁלַיִם
וְאֵל עֶמְקֵי־הַחֹשֶׁפֶט, אֵל נַחֲלֵי־קְדֻרוֹ, מִמְּדֻרֵי־תְּאוֹמֵי־הָרִי: וְיָחִי
וְצוּפִים,
יָרְדוּ קְרוֹאִים שָׂרֵי כָל לֵאם לְמִשְׁפָּט:
כְּלִי כְתֹר, כְּלִי חֶרֶב, כְּלִי אֶרְגָּמָן וְכִלֵּי שְׂרָכִיטֵי־מִלְחָה;
כְּלִי מִגֹּן, וְכִלֵּי דָגָל, רֶק בְּגוּפִים לְמִשְׁפָּט:
וַיְהוּדֵי יֵשֵׁב בְּסֻלִּית וַתִּפְּלִי וְאֹזֹר שְׁחֹר בְּמִתְנֶי;
יֵשֵׁב בְּשֵׁם אֱלֹהֵי־יִשְׂרָאֵל – אֱלֹהֵי־הָעוֹלָם – לְמִשְׁפָּט:
וַיְדוּ לְאַמִּיד, אָב הַיּוֹשֵׁב עַל הַטֶּבֶר!
וַעֲבָרִית יָדְבַר הַיְּהוּדִי הַשּׁוֹפֵט בְּאַחֲרִית הַיָּמִים.
וַיִּפְסֹק אֶת פְּסוּקָיו וַיִּנְצְצוּ חַיִּוִּים וַיִּשְׁנִי־עֶפֶר יְעֹזֶרֶר. (144),
(פב–פב)

כך באחרית הימים. אך לעת עתה מסיים המשורר בנעימה אישית:
וּבֵיתִי הַיְּהוּדִי בְּדִבְרָה בְּנֶהָר וְהַשֶּׁמֶשׁ עָלֵי וְהַיָּרֵחַ גַּם כֵּן – כְּמִתְקַן.
(144, פב)

מעין קללת התוכחה: "והיה שמך אשר על־ראשך נחשת והארץ אשר־תחתך ברזל" (דברים כח, 23; וראה גם ויקרא כו, 19). פגישת שמש וירח זמנה אפוא בימות המשיח, באחרית הימים.

לפגישת שמש וירח יש משמעות נוספת, מעין "השיבנו [...] ונשובה: חדש ימינו כקדם" (איכה ה, 21), שהרי בפי "מקהלה א" בשיר "שיר אלי עליונים" שם המשורר דברים אלה: "מכתם שמש הזאת היה פעם נזרנו / ומטיב הירח הזה היה פעם אֶדְרָנו" (4), (פז).

גם כאן יש לשים לב, למשל, לדברי רב המנונא סבא בספר הזוהר (ח"א, ה, ע"א–ז, ע"א), המפרש את הכתוב: "וישימהו דוד אל משמעתו" (שמואל ב כג, [...]) דוד שם לבו אליו ולא הוא לדוד, משום שבתשבחות ובשירים ובאהבים, שהלבנה עורכת לשמש, היא מושכת אותו אליה, שיהיה מדורו עמה. וזהו: "וישימהו דוד אל משמעתו" (לחוב־תשבי 5, [ז]). והסברו של תשבי הוא: "דוד הוא מלכות, [...] שהיא הלבנה, משתוקקת לתפארת, שהיא השמש, ובשירי החשק היא מושכת אליה את יסוד" (5), מזו. וראה גם שם, רמה–רמח. והשווה המסורות המקשרות את דוד עם הלבנה בנספח למאמר זה).

ובכן, ירח ושמש הם מלכות ותפארת בעולם הקבלה. אם נשוב לקובץ השירים שאנו עוסקים בו, ולאחד מן הנושאים שבשיר "פעמון הבוקע", שבו קראנו "שמש פגע בירח", וזה נמצא לו הקבלה בשיר "שאל שרופה מטיטוס", וזה לשונו: "העוני זורח ומוסיף תפארת למלכות ישראל של מעלה" (4, [54]). דומני שמותר לנו לומר עתה: "ירח" משמעותו "מלכות"; "שמש" משמעותו "תפארת"; פגישת שמש וירח היא פגישת "תפארת" ו"מלכות", ולפגישה זו, אם "בהר המוריה" (144, לד) ואם

עד כה עיינו רק בקובץ השירים העברי הראשון של המשורר, אם כי לא מנענו עצמנו מלפלוש גם לקבצים אחרים ואף ליצירות שטרם נקבצו. נפנה עתה לקובץ השירים העברי השני של אצ"ג: "הגברות העולה" (44, [א]), שהאישי והלאומי משמשים בו ככתר אחד. המציין את הקובץ הזה הוא, שמוטיב המשיחיות מהלך בו, כגון: "אני כל־כך ירושלמי! גם מצלעותי מתרונן האור למשיח" (יג); "[...] מתן הביטויים באש חזון – כמו שהוא בסוד הנפש, בסוד מסכת העצבים / ובעודף משיחיות בגיד" (יא); "חזון המשיח בלב כמתכת באש הוא" (יח); "אל רום המשיח שואפים כל מדוי הדור" (כ); "[...] ומעודף משיחיותנו נוזן העולם" (כו). והנה, בשיר "פעמון הבוקע" אנו קוראים את שתי השורות הבאות: "מעונת רעבונִי לפרוסת לחם לא יצאתי, כצאת האדם: להיות־עני־חזר־על־הפתחים, / אלא אֶדְרָבָא – מְנִי רָעַב צִמְקָה המְחִיצָה בֵּינִי וּבֵין עֲצָמוֹתֵי, שֶׁמֶשׁ פָּגַע בִּירַח" (יב). ודאי שפשוטה של תמונה זו בהקשר זה הוא: יום נפגש עם לילה; רעב בין ביום ובין בלילה (ועיין בשיר "רעב בארץ ישראל"; [44, יד–טו]), וודאי שזו גם כוונת המשורר; אך המעיין בתמונה זו ובמקורותיה ובגלגוליה ביצירת אצ"ג יגיע למשמעות נוספת מבחינה פנומנולוגית.

ל"פגישת המאורות", השמש והירח, בצורות שונות יש היסטוריה במקורות. כך, למשל: "שמש בגבעון דום, וירח – בעמק אילון" (יהושע י, 12).¹³ צורה אחרת של "פגישת המאורות" היא פגישת הכמות, כמו "והיה אור הלבנה כאור החמה" (ישעיהו ל, 26) – וזאת באחרית הימים; בנוסח אחר בתפילה: "ויהי רצון [...] למלאות פגישת הלבנה כאור החמה וכאור שבעת הימים" (ברכת קידוש החודש). ומשוררנו אומר בפואמה "זה מלככם מת", וכוונתו: "זה מלך לא־גוף. זה מלך חזון" (144, [זג]), בא להריע מדום "כל היגונות בקרבנו". והוא מפייט: "הנני מחכה ליומי האכזר וללילי הגדול במדבר. לפגישת החמה והירח בהר המוריה –" (144, [לד]). לפנינו תמונה מקבילה ל"שמש פגע בירח"; אמנם לא בהקשר שבשיר "פעמון הבוקע", אך מבחינה פנומנולוגית תופסת ההקבלה של התמונות.

באותו ספר, בשיר "האב היושב על הטיבר", הוא אומר:

¹³ המשורר משתמש אף בתמונה זו לאחר מלחמת ששת הימים ביצירתו "ממעלה הציץ" ("הציץ" הוא גם "נור הקודש", אחד מבגדי הכהן הגדול. שמות כח, 36–38; ויקרא, ת, 9): "ויהי יום – ששתי־מים: יום אחד לבלי שקיעה פתאום / ועיגול הגוהות של שמש־לגבורות בגבעון דום / עת־חכמת־נבואת־עת בלבנה בעצם יום –" / ויהי ששת ימים יום אחד וביום השביעי למחרת / ושמש וירח ביחדיו קפאו פתאום" ("מעריב", ד באייר תשכ"ט – 22.4.1969); ועיין ב"פרקים ממלחמת הגויים", 'לוח הארץ', תשט"ו, ג.

"בלב-שמי-ירושלים" (שם, פא-פב), מצפה המשורר:

סמאל ולילית אינם שונאים תפארת ומלכות אצל הגוים,
 משיע-ברית בתוכנו עומדים איתם בעצה אחת.
 ובני אדם זדים-מאז, דשנים עומדים אחיתופלים:
 שמים אלו בצרופם אצל יהודים:
 תפארת ומלכות – סמאל ולילית שונאים.¹⁴

(מערב, מוסף לערב ראש השנה תשל"ד – 26.9.1973)

ובכן, משיחיות, גאולה, מלכות ישראל, מלכות בית דוד –
 אלה לא ייתכנו בלי נבואה, שהריהי מנבאת עליהן. ואכן,
 הירח קשור בכל אלה וגם בנבואה, ונמצא עמהם ביצירתו
 של המשורר בכפיפה אחת עד לידי זהות.

ואפילו בקובץ השירים האישני ביותר של המשורר,
 אנקריאון על קוטב העיצובו, לאחר מציאת האל "השליט
 בכל צבעיו", מפיט המשורר: "וטוב לי; טוב שיש לכל
 מרחקי / שמים ומערכת המזלות. / ועין האל – ירח
 במעמקי" (14, [ד]). לב). ודוק: הירח הוא "עין האל", והוא
 מובלט לעומת השמים ומערכת מזלות. זוהי, כמובן,
 מטאפורה אישית של המשורר, ובאורח כללי יותר אנו
 קוראים בקובץ שירים זה: "והירח כנבואה בחלון" (14, [ד]),
 נה; וכך גם בקובץ "כלב בית", בשיר "נבואה באש":
 "השמש כנבואה באש וירח כלילה" (14, [ה]), סב), וזו
 "תמונה לאימה ולשואה בציון" (שם, שם).

קשר מפורש בין המשיחיות ובין הנבואה בסימן הירח
 אנו מוצאים ב"ספר הקטרוג והאמונה", שממנו הבאנו את
 ציפיותיו של המשורר לפגישת השמש והירח, אם "בהר
 המוריה" ואם "בלב-שמי-ירושלים". ובאותו ספר, בשיר
 "באוזני הילד אספר" (14, [ז-ח]), מפיט המשורר את
 בואו של המשיח עד למבוא הר הבית והסתלקותו משם
 מחמת לעגם של "הרוכלים". המשורר מחפש את מקומו
 של המשיח והוא מהרהר: "[...] אולי בי הוא נכנס: הוא
 יושב בצלעות ולוהט וזועם ונוהם כדביק הארי. / [...] /
 ובצאת הלבנה כפני הנבואה בין זיתים, אני מנגן לו בעומק
 מאוד על עוגב":

יפה היא, יפה ירושלים שְׁלֶךְ, הנצחית,

בהוד לקנה ככלילות מלכות בית-דוד.

והזרות ישראלי-טוליתות וקנה מקחיד בראשם

אני רואה מתמים למאסף – (14, [ח])

הרי "הלבנה כפני הנבואה" ו"מלכות בית-דוד" בחדא
 מחתא; הרי הקשר בין נבואה ובין בית דוד, שממנו גם
 המלכות וממנו גם המשיח.¹⁵

¹⁴ ועיין ב'אנציקלופדיה העברית', ערך "סמאל ולילית",
 וביבליוגרפיה שם.

¹⁵ גם בהקשר זה מפיט המשורר את דברי אמו. לאחר בקשה
 מאמו: "עמדי, התפללי לאלוהים. שיזכה להגיע בנך
 לטור-מלאך / ונא אל תקראיהו לשוב, כי אין דרך לשוב עוד,
 לבנך. / ואת ירושלים. שפעם הרים על כתפיו, לא בידיו

כאמור לעיל, מובן שיש קשר בין מוטיב הלבנה ובין
 ברכת הלבנה, והמשורר מפיט את חזון היהודים המתים
 בחברון, בירושלים ובצפת: "ולחדש הירח" יוצאים
 היהודים המתים / ולפניהם פוסעים ערביאים סהרורים /
 ונושאים בידיים שטוחות מזקי דם... / לקידוש הלבנה"
 בחברון. / והוא הדין בירושלים. / והוא הדין בעיר צפת"
 (14, [ז]). סב).

בתוכחתו לעם רואה המשורר "ירח עולה כמורסת
 הנבואה הבשלה / בלב הלילות: שתראו אסונכם הבשל"
 (14, [קט]), וכך רואה המשורר את הירח "כנבואה
 מחרידה בחלונם" (שם, קסה). הירח הוא אפוא כנבואה גם
 לרעות וגם לטובות.

כך רואה המשורר לאחר מלחמת ששת הימים:
 "פני-חכמת-נבואת-עת בלבנה בעצם היום" ("ממעלה
 הציץ". "מערב", ד באייר תשכ"ט – 22.4.1969); גם
 הגאולה המתעכבת-הנעצרת מצוירת בירח נבואי: "הירח
 עולה כעיגול הנבואה הקופא" ("נפשי דרכי עוז".
 "מערב", מוסף ערב פסח, יד בניסן תשל"ג – 16.4.1973).
 כך המשורר, ועל אחרים הוא קובל: "אין משוררים רואים
 פני אלוהים בעיגול הנגוהות / ואינם רואים את פני
 הנבואה בירח המלא" ("בראש אשמורת בקרן זווית שהיא
 כאמצע העולם". "מערב", גליון ערב ראש השנה תשל"ב
 – 19.9.1971). וזאת בניגוד למשורר, המפיט: "אני
 למשל רואך בעיגול החמה המסנוור עיני – ונסגרות / וכן
 בעיגול הירח שאינו מסנוור הנותני להביט בו עד כלות"
 ("מאסף", תשכ"ז, 28).

עם "חורבן העם" או "חורבן גלויות" (עיין 'סולם',
 שנה ו, ד [מנחם-אב תשט"ו], 5-7): "הירח מלא ..
 ופרצוף לעדות של נביא הוא: / דם קרוש של נבואה
 חנוקה יש במפלשי פיהו" (14, [ח]). ושוב: "הירח הזה
 שמקדם הייתי פניו / כפני הנבואה מעל להרי במואב /
 [...] / ושיש בו "מנשימות אפו של מלך גיבור ומשורר /
 על נבל וחרב-בנדן בחן זה הירח – / הירח הזה .. פני
 אבי ואמי חליפות בו / ופני אחותי ובנה על הבוג ..
 הרוגי" (שם, קט); ויש ש"כה הרבה מאוד סהר הלילה:
 כמהרבה תכריכים"; וכאשר "[...] קברים נפתחים ומתים
 מגיחים / והפך הירח שחור בעיגול [...]" (שם, רא).

יורידנה! / כי רק המשיח יקח משאו בטור-מלאך. --- / אם
 לא בחלבך אף מסרת את תשוקת-המעפיל-הנבואי לגוף בנך
 הקטן? / אם לא בטלית מעוטף הבאת בנך לבית-כנסת, ליד
 הכוהן, ואמר הכוהן: בנך בכור למלכות-בית-דוד שנפלה
 ותקום --- / ועצמת את עיניך וענית בצקון לחש: אמן..
 וכולך חדוה ונגודות. / אם לא התפללת למלכות בית-דוד
 שתקום? / אמן... בנך בכור ועולה למלכות בית-דוד
 שתקום! (14, [ט]).

¹⁶ ודוק: "לחדש הירח" ו"לקידוש הלבנה", שתי לשונות,
 ומקורן בדברי חז"ל: "הרואה את הלבנה – היאך מברך? יש
 מן רבני אמרין: ברוך מחדש חודשים; ויש אומרים: ברוך
 מקדש חודשים" (שמו"ר טו, קד).

כי נכרתה משפעת הקרנים: שהיתה אי פעם בזמן גם בן מין חמה בגבירתה. ('מאסף', ז [תשכ"ז], 11)

בשיר "בארה של מרים" רואה המשורר את הרוגינו קרועי לבבות באים לבלי קידוש החודש לטבול ואומר:

לו ער התהלכתי ליל קדוש החדש כחל

והבטתי לכל הפגרת במערה עגל

ונכיתי לראות נוקא הוד: את סבילת-המחול (4ת, רכד)

והמשורר רואה אותם "טהורים-כירח גופים, אך כעין ורדים / בליל ירחי, כל פי פצע מאפיל-במאדים" (שם). ומסקנתו: "[...] אי-אפשר להיות יהודי ולחיות ככל גוף-גוי-בעולם, / עדות לכך: חיתוך הפנים היהודים: כפני הירח בנקר היום / בעצם שמשו – / ועדות: האחרית, שלפניה לא היתה כזאת – " (שם, רנג). כך ב'רחובות הנהר', ומכאן מובילה הדרך שוב לחשבון-הנפש. כבר ב"שיר העוגבר" קראנו: "ניגנתי על כל הכלים בנופים הנכרים", וכארבע שנים אחרי-כן הוא רואה את עצמו כך:

רבות שנים-בגדוד צללה דמותי בנהרות נגר:

בחליפות העתים חליפות הדמות בכמה דמיות שונות . .

מי יאספו לדמות ישותי החיה האחת

באין אוסף גדות כל הנהרות אל שפת כנרת-אחת

ושם כל הנפשות הנפות אחרי נדודן חונות

זכות מדמעות וטהורות מיגונות.

כלילת ירח גוף עלם ולבנה-לצדו

רוחקה בפנייה-בנהר...

("שיר דמותי בנהר". 'לוח הארץ', תשי"ד, מח)

"גוף עלם ולבנה-לצדו" הריהי מקבילה ל"איש הנער הסוהר בעיניו לכל סהר" שלעיל. ובשורות אחדות מן השיר 'פרקים אחדים מתבל פרדסים נטושים' נשלים את עיונו זה. המשורר רואה את אמו ואת אחיותיו המתות הולכות להיפגש עם אביו וחתניו המתים – תיאור אימים ונורא הוד: וכאן:

אבי נחתניו קופצים נגד הלכנה ואומרים בקפיאה:

– דוד מלך ישראל חי וקיים חי וקיים.

גואה בתל-אביב וקיפו בגין הירח גואה הים

ואמי ואחיותי נוצצות בלבנו... טל ודומיה

('לוח הארץ', תשט"ו, יח-יט)

ואכן, אם נשוב ונעיין בכל מה שהבאנו מן המקורות ומדברי משוררנו נמצא, שכשם "שישראל מונין ללבנה" (סוכה כט, ע"א), כך מעמיד המשורר את עיקרי נושאי שירתו על שלוש: משיחיות-גאולה, מלכות בית דוד, מלכות ישראל – שלוש שהן אחת – בסימן הלבנה רבת המסורת במקורותינו הקדומים; ומובן שאף את שירתו מעמיד המשורר בסימן הלבנה:

עומדת שכינת השיר וסימנה בלבנה, שגם היא מבדדת בקל ההקף:

נספח: מסורות המקשרות את דוד המלך והלבנה

מקורה של מסורת זו בתקופת התנאים, וכך אנו קוראים: "אמר ליה רבי לרבי חייא: זיל לעין טב וקדשי לירחא ושלח לי סימנא: 'דוד, מלך ישראל, חי וקיים'" (ראש השנה כה, ע"א). ורבינו חננאל אומר (שם): "דוד, מלך ישראל, חי וקיים – כלומר: נתקיימה ראיית הלבנה", ורש"י (שם) אומר: "דוד, מלך ישראל, נמשל ללבנה, שנאמר בו: 'כסאו כשמש נגדו, כירח יכון עולם'" (תהילים פט, 38); ובעל "ענף יוסף" (ליסדר קידוש הלבנה) אומר: "איתא במהרש"א דחמש תיבות אלו: 'דוד, מלך ישראל, חי וקיים' – בגימטריא: ראשי-תווים". כנראה, חודש בכתיב מלא, או גם "שש התיבות" עולות למניין. ולא מצאתי דברים אלה במהרש"א.

ובמקום אחר אנו קוראים: "אמר רבי ברכיה: 'החודש הזה לכם' (שמות יב, 2) – סימן הוא לכם: 'כירח יכון עולם' (תהילים פט, 38) – כהדיון סיהרא מלא ופגים. אם זכיתם – הרי אתם מונים למלאותו, ואם לאו – הרי אתם מונים לפגמו. אברהם, יצחק, יעקב, יהודה, פרץ, חצרון, רם, עמינדב, נחשון, סלמן, כועז, עובד, ישי, דוד, שלמה – יושב שלמה על כיסא ה' למלך" (דברי הימים א כט, 23) – סיהרא על מלאיה. הרי אתם מונים לפגמו: רחבעם, אביה, אסא, יהושפט, יהורם, אחזיה, יואש, אמציה, עוזיהו, יותם, אחז, יחזקיהו, מנשה, אמן, יאשיהו, צדקיהו – ואת עיני צדקיהו עיור" (מלכים ב כה, 7) – הא סיהרא על פגמא" (פסיקתא דרב כהנא, החודש הזה, יב). ורבינו בחיי בפירושו לתורה (בראשית לח, 30) אומר: "'ויקרא שמו זרח' – 'זרח' על שם החמה: 'פרץ' – על שם הלבנה. ומלכות בית-דוד, בא מפרץ, שהוא כנגד הלבנה. וידוע, כי ימות הלבנה כ"ט יום, ועל כן תמצא מפרץ בן יהודה עד צדקיהו כ"ט אש וכו' כנגד ימות הלבנה. וכשם שהלבנה שוקעת אחר כ"ט יום, כן מלכות בית-דוד נפסקה וחרב המקדש בימי צדקיהו, שהוא כ"ט לפרץ. ובמדרש רבה (שמות טו, 26) סידרו חשבון זה בעניין אחר, והוא שכינו ימות הלבנה בתוספת ופחת כנגד מלכי יהודה, שהיו בהם שגברה מלכותם כנגד ימי התוספת, ומי שחלשה כנגד ימי הפחת, עד שפסקה המלכות לגמרי, כמו שיארע ללבנה, שהיא מוספת והולכת ואחר כך פוחתת עד ששוקעת לגמרי, והוא שדרשו: 'החודש הזה לכם' – עד שלא הוציא הקב"ה לישראל ממצרים, הודיע להם, שאין המלכות עומדת להם אלא שלושים דור. שנאמר: 'החודש הזה לכם', הלבנה שלושים יום ומלכות שלכם – שלושים דור וכו' וכו'. ושלח ליה סימנא: 'דוד, מלך ישראל, חי וקיים'. והמאמר על דרך פשוטו, כי קרא הלבנה בשם דוד. לפי שדוד בא מפרץ, שהוא כנגד הלבנה. ועוד: שהלבנה נקראת 'המאור הקטן'. וכתוב בדוד: 'דוד הוא הקטן' (שמואל א י, 17). ובאמרו: 'חי וקיים' כוונתו לומר נראית הלבנה".

ועוד: רבי שלמה בן מלך אומר: "הריח הוא עד גאמן בשחק על זרע דוד, כי כן אמר לו האל ית', שיהא זרעו כירח, ולכן נהגו לומר ג' פסוקים אלו בברכת הלבנה, והם (תהילים פט, 36–38): 'אחת נשבעתי בקדשי, אם לדוד אכזב. זרעו לעולם יהיה, וכיסאו כשמש נגדי. כירח יכון עולם, ועד בשחק גאמן – סלה' (מכיל יופי' לתהילים פט, 37). ועיין בהרמ"א, 'אורח חיים', סימן תכו, סעיף ב; עיין גם ב'הכוזרי', מאמר ב, סימן סד; מאמר ד, סימן כט; ועיין גם בפירושו של ר' מנחם מריקנטי, סוף פרשת פינחס. ועוד נביא את דברי רבן גמליאל, שאמר: "כמו שאשי חודשים מתקדשין ומתחדשין בעולם הזה, כך יהיו ישראל מתקדשין ומתחדשין לעתיד לבוא כמו ראשי חודשים. שנאמר

ט4. 'אורי צבי גרינברג: במלאת לו שמונים'. תערוכה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, סיון-תמוז תשל"ז.

5. לחובר, פ. ותשבי, י. 'משנת הזוהר', א. מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"א.

6. עגנון, שמואל יוסף. 'לפנים מן החומה'. שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשל"ה.

7. פרץ, יצחק ליבוש. 'כל כתבי'. דביר, תל-אביב, תרפ"ו.

8. שלום, גרשם. 'פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה'. מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ו/1976.

9. שניאור, זלמן. 'שירים'. דביר, תל-אביב, תש"ך.

10. Armin, Arnold. *Die Literatur des Expressionismus*. W. Kohlhammer, Stuttgart, 1966.

11. Lasker-Schüller, Else. *Gedichte: 1902-1943*. Kösel Verlag, München, ²1961.

12. Martens, Günter. *Vitalismus und Expressionismus*. 1971.

13. Steffen, Hans. *Der Deutsche Expressionismus: Formen und Gestalten*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, ²1970.

(ויקרא יט, 1): 'דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם: קדושים תהיו, כי קדוש אני. ה' אלוהיכם' (פרקי דר"א, נא). ורבן גמליאל היה סבו של רבי דלעיל מבית דוד.

מראיי-מקום

1. בהט, יעקב. 'על משנתו הפיוטית [של אצ"ג]'. 'מאזנים', מג, חוב' 5 (תשרי תשל"ז), 307-325.

2. ברזל, הלל. 'משוררים על שירה'. עקד, תל-אביב, תש"ל (1970).

3. גינצבורג, לוי. 'אגדות היהודים'. מסדה, רמת-גן, תשכ"ז.

4. גרינברג, אורי צבי. 'אימה גדולה וירח'. הדים, תרפ"ה.

א4. ———. 'הגברות העולה'. סדן, תרפ"ו.

ב4. ———. 'דבורה בשביה'. 'מוסף לדבר', יב באדר תרפ"ו (26.2.1926).

ג4. ———. 'כלפי תשעים ותשעה'. תל-אביב, תרפ"ח.

ד4. ———. 'אנקריאון על קוטב העיצבון'. 'דבר', תל-אביב, תרפ"ח.

ה4. ———. 'כלב בית'. הדים, תרפ"ט.

ו4. ———. 'אזור מגן ונאום בן הדם'. סדן, ירושלים, תר"צ.

ז4. ———. 'ספר הקיטרוג והאמונה'. סדן, ירושלים, תל-אביב, תרצ"ז.

ח4. ———. 'רחובות הנהר: ספר האיליות והכת'. שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשי"א.

אוניברסיטת חיפה
החוג לספרות עברית